

25 чылдың август
1-де үнүп эгелээн

ШЫНЫ

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

№ 61

(18794)

2016 чылдың
июнь 2
четверг

Садар өртээ хостуг

<http://shyn.ru>

Электроннуг почта:

shyntuva@mail.ru

shyntuva@yandex.ru

ЧАА ЭЪТ КОМБИНАДЫ

Чаа ажыттынган эът комбинатының кызыл кожазын байырлыг байдалга кезип турары.

Ужур-дугаар Тывада эң улуг ээлдиг эът комбинатының таваан 2015 чылдың октябрь эгезинде ооң мурнундагы хову турган дазыр чер салып эгелээн. Оон бээр амгы-ла 7 ай иштинде амгы дериг-херексели-биле чет-тетинген чырык-чаагай эът комбинаты туттунган.

Тываның моон ыңай улам сайылганга база бир улуг дөмөк ушкуннуң байырлыг ажы-шкыны майның 30-де бол-Аңаа Тыва Республиканың тыңының албан-хүлээлгезин едип турар Ш.В.Кара-оол, ол кожуунуң удурткучулары, туттунган эът комбинатының Оюн баштаан төлээлери инаттың ажыдышкынының ол кожазын байырлыг бай-а кескеш, бүдүрүлгениң кылып дуп эгелээн ажил-ижи-биле ишканнар.

Ужур-дугаар Тывада эң улуг ээлдиг эът комбинатының таваан 2015 чылдың октябрь эгезинде ооң мурнундагы хову турган дазыр чер салып эгелээн. Оон бээр амгы-ла 7 ай иштинде амгы дериг-херексели-биле чет-тетинген чырык-чаагай эът комбинаты туттунган.

Ужур-дугаар Тывада эң улуг ээлдиг эът комбинатының таваан 2015 чылдың октябрь эгезинде ооң мурнундагы хову турган дазыр чер салып эгелээн. Оон бээр амгы-ла 7 ай иштинде амгы дериг-херексели-биле чет-тетинген чырык-чаагай эът комбинаты туттунган.

Ужур-дугаар Тывада эң улуг ээлдиг эът комбинатының таваан 2015 чылдың октябрь эгезинде ооң мурнундагы хову турган дазыр чер салып эгелээн. Оон бээр амгы-ла 7 ай иштинде амгы дериг-херексели-биле чет-тетинген чырык-чаагай эът комбинаты туттунган.

Ужур-дугаар Тывада эң улуг ээлдиг эът комбинатының таваан 2015 чылдың октябрь эгезинде ооң мурнундагы хову турган дазыр чер салып эгелээн. Оон бээр амгы-ла 7 ай иштинде амгы дериг-херексели-биле чет-тетинген чырык-чаагай эът комбинаты туттунган.

Ужур-дугаар Тывада эң улуг ээлдиг эът комбинатының таваан 2015 чылдың октябрь эгезинде ооң мурнундагы хову турган дазыр чер салып эгелээн. Оон бээр амгы-ла 7 ай иштинде амгы дериг-херексели-биле чет-тетинген чырык-чаагай эът комбинаты туттунган.

Ужур-дугаар Тывада эң улуг ээлдиг эът комбинатының таваан 2015 чылдың октябрь эгезинде ооң мурнундагы хову турган дазыр чер салып эгелээн. Оон бээр амгы-ла 7 ай иштинде амгы дериг-херексели-биле чет-тетинген чырык-чаагай эът комбинаты туттунган.

Ужур-дугаар Тывада эң улуг ээлдиг эът комбинатының таваан 2015 чылдың октябрь эгезинде ооң мурнундагы хову турган дазыр чер салып эгелээн. Оон бээр амгы-ла 7 ай иштинде амгы дериг-херексели-биле чет-тетинген чырык-чаагай эът комбинаты туттунган.

Ужур-дугаар Тывада эң улуг ээлдиг эът комбинатының таваан 2015 чылдың октябрь эгезинде ооң мурнундагы хову турган дазыр чер салып эгелээн. Оон бээр амгы-ла 7 ай иштинде амгы дериг-херексели-биле чет-тетинген чырык-чаагай эът комбинаты туттунган.

Ужур-дугаар Тывада эң улуг ээлдиг эът комбинатының таваан 2015 чылдың октябрь эгезинде ооң мурнундагы хову турган дазыр чер салып эгелээн. Оон бээр амгы-ла 7 ай иштинде амгы дериг-херексели-биле чет-тетинген чырык-чаагай эът комбинаты туттунган.

Ужур-дугаар Тывада эң улуг ээлдиг эът комбинатының таваан 2015 чылдың октябрь эгезинде ооң мурнундагы хову турган дазыр чер салып эгелээн. Оон бээр амгы-ла 7 ай иштинде амгы дериг-херексели-биле чет-тетинген чырык-чаагай эът комбинаты туттунган.

Ужур-дугаар Тывада эң улуг ээлдиг эът комбинатының таваан 2015 чылдың октябрь эгезинде ооң мурнундагы хову турган дазыр чер салып эгелээн. Оон бээр амгы-ла 7 ай иштинде амгы дериг-херексели-биле чет-тетинген чырык-чаагай эът комбинаты туттунган.

Владимир ЧАДАМБА.
Авторнуң тырттырган чуруу.

Хүннүң медээзи

УЖУДУУШКУН ШӨЛҮН ЧААРТЫП ЭГЕЛЭЭН

Тываның Баштыңының хүлээлгезин түр күүседип турар Шолбан Кара-оол Кызыл аэропортуңуң уждуушкун шөлүн чаартып кылып турарын хынап көргөн.

2700 метр черге тудуг-монтаж ажилдары график езу-гаар 2016 чылдың апрель 15-те эгелээн. Ол төлөвилелди күүседиринге ПИ «Красаэропроект» КХН, «Аэросервис Лайт» КХН, «Восток» КХН, «Би Эй Ви компания» КХН киржип турар.

«Каш чыл бурунгаар бистиң аэропортувус банкрот-талыр часкан, ооң өңчү-хөреңгизин садыптар деп турган болгай. Ындыг чорукту болдурбас херек. Ону камгалап арттырар дээш бүгү аргаларны ажыгладывыс, кызыгаар чоогунда регионнуң аэропортуңуң чаартыры эргежок чу-гула дээрзин федералдыг эрге-чагыргаларга бүзүредип шыдаан бис. Ону деткээн. Уждуушкун шөлүн 40 чыл дургузунда бир дугаар солугар бис. Ол шөл чурттар ара-зынга уждар самолеттарны хүлээп ап шыдаар апаар, ынчан чаа авиарейстер ажыттынарының аргалары тур-густунуп келир. Электри хандырылганың системасы, чырык-биле медээ кылыр дериг-херекселдер-биле чет-челеттинер, самолеттар турар черлер, оруктар туттунар. Ажилдар чоруп турар» – деп, Шолбан Кара-оол бодунуң блогунга бижээн.

Бистиң тайга-даскыл черивис, чурттакчылыг хоорай-суурларның бот-боттарындан ырак чоруу, чер кыры-биле аргыжарының нарын байдалы агаар транспорту кайы-даа угланышкынга солуттунмас чүүл болур, ынчанга ону регионнуң чонунга, экономиказынга улуг уjur-дузалыг деп санаар херек деп Шолбан Кара-оол санап турар.

Аэропорт комплекзин республиканың күрүне өңчүзү кылдыр садып алганы, ооң соонда ону Россия Федерациязының күрүне өңчүзү кылдыр дамчытканы аэропорт ажил-чорудулганын дээштиг организастаа-рынга эргежок чугула федералдыг казна бүдүрүлгезин республика девискээринге 2013 чылда тургусканы-биле өңчү-хөреңги үндезинин хевирлээр арга тывылган.

Амгы үеде Сибирьниң федералдыг округуңуң кол-кол белдирлери болур Красноярск, Новосибирск, Иркутск-биле авиахарылзаа доктаамал боттанып турар.

Регионнар аразының субсидия тыпсыр рейстерин ажыдарының талазы-биле улуг ажил кылдынган. Субси-диялыг авиарейстерни республикаже 2013 чылдан бээр боттандырып келген. Үш чыл дургузунда субсидиялыг рейстер-биле 62,3 муң пассажирни аргыштырган. Мос-ква, Красноярск, Новосибирск, Иркутск хоорайларже баар пассажирлерге ындыг деткимчени көргүзүп турар. Республика найысылалын чедери берге кожууннар-биле харылзаштырып турар тус черниң агаар оруктары-биле чыл санында 1,5-2,0 муң кижини чиигелделиг аргышты-рып келген.

Аэропорт ажил-агыын чаартыры-биле федералдыг бюджеттен 1,49 млрд. рубльди тускайлаан. Ол акша-биле шөлдүң картын болгаш кыдынче үнер оруктарны чаартыр. Республика бюджетинден 218,5 млн. рубльди тускайлаан.

Бо талазы-биле салдынган сорулганың чедишкин-ниг күүселдези кедизинде барып Кызыл аэропортуңга чурттар аразының деп эрге-байдалды тыпсырынга чедирер. Ынчан ооң экономиктиг аргалары улгадыр, республика иштинге уjur чүүлдү сайзырадырынга орукту ажыдар.

ТР-ниң албан-езузуңуң сайтызындан.

Хүннүң медээзи

ЫДЫКТЫГ БАШКЫНЫҢ ЧЫРЫК НОМНАЛДАРЫ

«Ыдыктыг Башкы Геше Джампа Тинлейниң бистиң дугуржулгавыс езугаар республиканың кожуннарынче үнүп, өөредиг номчуп турарын үнелевес аргажок. Ооң түңнелдери чогумчалыг болурунга бүзүрээр мен».

Регион удуртукчузунуң болгаш республиканың буддистериниң чалаанын езугаар буддизм философиязының доктору, ыдыктыг Геше Джампа Тинлейниң чырыдышкын аялы чорудары-биле база катап келгенин Тываның Баштыңының хүлээлгезин күүседип турар Шолбан Кара-оол ынчаар үнелээн.

Ооң чырыдышкын лекциялары болгаш өөредии бистиң республикага чаңчыл апарган. Геша Джампа Тинлейниң ээлчеглиг лекциялары бо чылдың май 26, 27 болгаш 29 хүннеринде «Найысылал» арт-төпке болган. Ол үеде төптүң залында кижилер

чык долу болган, чамдык кижилер улус эртер черге болгаш фойениң шалазынга безин олурганнар. Башкының өөредиин дыңнаар күзөлдиглериниң саны өзүп турар, оларның аразында аныктар эвээш эвес болган.

Эрткен дыштаныр хүннерде болган лекцияга Геше Джампа Тинлейниң ажил-чорудулгазын, будданың өөредиин нептередиринге улуг салышкынын үнелээн Шолбан Кара-оол база келген. Регион удуртукчузунуң Кызыл хоорайга буддистиң комплекстиң тудуун ыяап доозар бис дээн быжыг аазаашкынын чыылганнар адыш часкаашкыннары-биле хүлээп алганнар.

Май 28-те Геше Джампа Тинлейн өвүр кожуннуң Хандагайты суурга лекция номчаан. Май 30-де Кызылда Улусчу чогаадылга бажыңыга ооң номналын дыка хей чүдүкчүлөр дыңнааннар.

ТР-ниң албан-езузуңуң сайтызындан.

ТӨЛЕВИЛЕЛДЕРИ ЧЕДИИШКИНИНГ

Россияның Президентизи Владимир Путин биле Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оолдун ажилчын ужуражылгазының үезинде, регион баштыңының хуусаадан эрте соңгулдаларының дугайында шиитпирни хүлээп алганынга хамаарыштыр Күрүне Думазының депутаты Лариса Шойгунуң бодаалы:

«Тываның Баштыңы Шолбан Валерьевич Кара-оол чурттуң Президентизинге республиканың хөгжүлдээзиниң амгы байдалын илеткээн. Республикада аныяк өг-бүлелерни, көдээ ажил-агыйның хөгжүлдээн, сайгарлыкчы чорукту деткээн губернатор төлевилелдери чедиишкенин боттанып турары дээш, чугаалаар чүүлдер бар-дыр. Ажилдың дыка эки бурунгаарлаашкынын чедип

алган бис, ону хевээр арттырып, эгелеп алган төлевилелдерни эчизинге чедирер апар. Шолбан Валерьевичиниң республика хөгжүлдээзиниң кол айтырыгларының талазы-биле идеп-кейлиг ажил-чорудулгазы ам бодунуң үрө-түңнелдерин берип эгелээн, ынчангаш Россия Федерациязының Президентизи бистиң регионда амгы байдалды эки деп үнелээни ол. Тываның Баштыңын бо чылдың соңгулдаларынче идип үндүргенин база республиканың чугула айтырыгларын шиитпирлээринге ам-даа ажилдаарыңа чондан деткимчени алыр дээнин деткип тур мен. Амгы нарын экономиктиг байдалдар үезинде ындыг шиитпир шын болгаш үндээниг. Ынчангаш Президент ону деткээн деп санаар мен!»

КӨДЭЭ АЖЫЛ-АГЫЙНЫ ДЕТКИП ЧОРУУР

Россияның Президентизи Владимир Путин биле Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оолдун ажилчын ужуражылга үезинде, регион баштыңының хуусаадан эрте соңгулдаларының дугайында шиитпирни хүлээп алганынга хамаарыштыр, Тыва Республика ордениниң эдилекчизи, тараачын-фермер ажил-агыйның баштыңы Виктор Зотович Пирогов бодаалын илереткен:

«Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол чурттуң Президентизи Владимир Путин биле ужурашканын телемедээлдерден билип алдым. Политиктиг «кухняже» ындыг-ла кончук кириксесевес мен, Тываның Баштыңының бо соңгулдаларга киржирин шиитпирлээни дээр-ге канчаар ажилдаарын, чүге салымнын боду билири-дир деп бодаар мен. Бир эвес багай ажилдап турган болза, ону деткивес ийик. Бодумнуң ажил-агыйымда база шак-ла ындыг үзөл-бодалды удуртулга кылдыр аяглап турар мен.

Бүгү назынымда көдээ ажил-агыйда ажилдап чоруур болгаш, меңээ көргүскен дуза болгаш деткимчени онза үнелээр мен.

Дээрбемни-даа чедир тударыңа, техникамы-даа чаартырыңа Чазак Даргазы кезээде мени деткип чораанын чугаалап болур мен. Ол Виктор Пироговтуң чүгле бодунга дээш эвес, а тараачын-фермер ажил-агыйга дузалашканы ол деп бодаар мен. Хуу айтырыгларымны деткээни дээш база Шолбан Валерьевичке сеткилим ханызындан өөрүп четтирдим. Шыны-биле чугаалайн, меңээ эмчи дузазы чугула херек ындыг үе турган, бир эвес ол эвес болза, бо өртемчейде-даа чок боор мен.

Чоокта чаа, Тывада орустарны кызып-кыйып турар дээн национал айтырыг дугайында дыңнааш, ужурун билбедим. Бодумга хамаарыштыр кажандаа багай чүүлге таварышпадым, харын-даа дузаны алгаш, бодумнуң херээмни база көдээ ажил-агыйны хөгжүдүп чор мен. Республикада-даа, чуртта-даа шиитпирлээр айтырыглар барын билер мен. Баштай бир-ле чүвени кылып кааш, оон шүгүмчүлээр херек. Шолбан Валерьевичиниң шиитпирин деткип тур мен, Владимир Владимирович Путинге ышкаш, амдызында аңаа альтернатива чок».

gov.tuva.ru

ЧӨӨН-ХЕМЧИККЕ 78100 РУБЛЬ ЧЫГДЫНГАН

Чоокта чаа май 28-те Кызылдың төвүнге тудар тыва эки турачыларның тураскаалыңга акша чыыр ачы-буян марафону Чадаанага болуп эрткен.

Чадаананың Вера Байлак аттыг школазының коллективи (директору Екатерина Өнер-ооловна Куулар) кожуннуң өөредилге эргелели-биле (удуртукчузу Тимур Опал-оолович Ховалыг) кады ажилдап, бо хемчегниң планын тургузуп, хүлээлгелерни хуваап, дыка-ла белеткенген болду. Бо тургузар деп турарывыс тураскаалды чурраан баннерни эң-не көскү черге азып, эки турачылар чурктарын өөреникчилерге үлөтүм. Эки турачылар ачы-төлү база Буян-Бадырғы аттыг музейниң директору Вячеслав Сундуй-оолович Монгуш Чөөн-Хемчик чурттуг тыва эки турачыларның төөгүзүн, маадырлыг чоруктарынын төөгүп турдувус. Мен Кызылда сөөлгү чылдарда кайы тыва эки турачыларның аттары-биле кудумчулар адаттынганын, Кызылдың Хурал даргалары чүгө ол ажилды чөпшээрвейин барганын, чүгө доктаадыпканын тайылбырладым.

Мындыг бедик көдүрлүүшкүннүг хемчээлдер Чөөн-Хемчик кожуннуң үлөгери-биле өске кожуннарга база эртер боор деп идегеп тур мен. Үе эвээш арткан. Тураскаалдың фондузунче ачы-буян акшалары бо чылдың июнь айның төңчүзүңгө чедир кирген болза эки. Ужуру болза, Тураскаал фондузун тургускан Кызылдың Төлээлекчилер хуралы Тываның шупту кожун даргаларын дилеп, дугуржуп алгаш, кожун бүрүзүңгө ачы-буян марафонун эрттирер турган. Ынаар чедер, чарыгдар акша-хөреңги баш бурунгаар көрдүнгөн турар ужурулуг. Мен ону Кызылдың даргаларыңа кулак-уюк кылдыр чугаалап шаг болдум. Шылай-даа бердим. Аскак хой-даа ырай берди...

Бо удаада Чечек Сединеевна

«Кенгирге» ансамбль.

Чадаанадан эккелген 78100 акшаны фондуже дужаапты. База ол-ла хире акша Чөөн-Хемчиктен фондунуң агар санынче соон дарый шилчиттинер ужурулуг.

Ийме школазы 1300 (директору А.К.Куулар 4700-ти оон немээр болган моон ыңай скобка иштинге школаның удуртукчузу биле немей бээр болган түңүн айыткан), Хорум-Даг школазы 5400 (Л.С.Баазан, 2300), Баян-Тала школазы 5000 (Ш.И. Күжүгет), Хайыракан школазы 2350 (С.Г. Монгуш), Шеми школазы 5350 (С.С.Куулар), Теве-Хая школазы 6000 (А.К.Хертек), Бажың-Алаак школазы 5000 (А.Т. Ондар), Чадаананың №1 школазы 6000 (Б.Б.О. Ооржак), Чадаананың №2 школазы 7700 (Т.С. Жуков), Чадаананың №3 школазы 4700 (Л.Ө. Сегленмей), Чадаананың №4 школазындан Надежда Дугуржаповна Куулар – 1000, Шеминиң «Чечек» уруглар сады – (2000), «Хээлер» уруглар сады – 2100, Бичии уругларның спорт школазы – 2000, «Радуга» уруглар сады – 400 (З.Х. Куулар), Хөндөргейниң «Чөлээш» уруглар сады – 2200, Чөөн-Хемчиктиң өөредилге эргелели 8600 акшаны тураскаал тудуунга деткимче кылдыр салган.

«Монгуш Буян-Бадырғы» музейи (В.С.Монгуш, 3000), «Уран-холдар» коллективи (2000), Чөөн-Хемчик кожуннуң төп эмнелгези (7000), Чөөн-Хемчик кожуннуң чагырга чери (социал политика талазы-биле оралакчызы Б.А.Ондар 20000) фондунуң агар санынче шилчидер болган.

Чөөн-Хемчик кожуннуң чурттакчыларындан: Тимур Опал-оолович Ховалыг, кожуннуң өөредилге эргелелиниң даргазы – 1000, культура эргелелиниң ажилдакчызы Чодураа Сергеевна Саттың уруу – 200, 4 харлыг Дая Сайдашовна Ондар – 100, Оваадай Сат – 200, универмаг ажилдакчылары: С.К. Санаа – 500, У.Б. Ховалыг – 50, Н.М. Ооржак – 500, У.С.Д.

Байлак Куулар.

Монгуш – 250, Т.С. Кара-Монгуш – 500, У.О. Монгуш – 300, Т.Д.Ондар – 200, Ш.Ш. Сат – 100, А.М. Тюлюш – 100, В.В. Куулар – 100, А.-Х.С. Монгуш – 50, Чунаевна – 300, Сергеевна – 100, Бавууевна – 300, Грачева – 300, Сергеевна – 300, Роза Ондар – 100, А.-С. Ондар – 100, Сесен Байыр-ооловна – 200, Элина – 50, Доржуевна – 250, Универмаг даргазы – 350 акша салган.

Чөөн-Хемчик кожунда эки турачылар уруглары: Лариса Салчаковна Монгуш – 500 (4500), Зоя Бюрбюевна Байыр-оол – 1000 (4000), 4 харлыг Альберт Коош-оолович Хапылак – 500, Лидия Серге-Байыровна Ооржак – 2000 акшаны кириген.

Бо үстүнде ады кирген чаңгыс чер-чурттугларывыстан аңгыда чыгып келген чонга аян тудуп хүнзээн школачыларны демделевес аргажок. Чадаананың 4 дугаар школазының башкылары Роман Өнер-оолович Ондар, Роланда Владимировна Ондар оларның башкарып эрттиргени бо хемчегге Күдөрек Комбунуң күүселдээинге «Угбамга», Салбак Монгуштуң «Журавли», Сүлдем Монгуштуң «Мечта» деп ырларны күүсеткенин чыылганнар магадап дыңнаан. Теве-Хаядан Байлак Куулар «Мен тыва мен» деп ырыны көңүс аңгы сөстөр болгаш аялга-биле күүседирге национал чоргаарал кыптыгып турду.

«Родничок» уруглар садының самчылары бо хемчегниң езулуг каастакчылары болган. Чадаанадан үнүпкеш-даа эге класстар башкызы Людмила Баазанның бодунуң чогаатканы шүлүүндөн: –Алдар-аттыг маадырларның Аравыска тураскаалы мөңгөжизин! – дээн одуруглары кулаамда дыңналып, мени хей-аът кирип арты.

А.М. СУНДУЙ, «Тыва эки турачыларның салгалдары» хей-ниити организацияның удуртукчузу.

ДЕЛЕГЕЙДЕ ХОВАР ЧЕРНИ ЫДЫКТААН

Эрткен вектин 1965 чыл-агелээш, Чаа-Хөлдүн, Улуг-Хемниң девискээрлерге Бүгү-эвилел деңнелдиги Тываның археология экспедициязы ажилдап турган. Туругдан, Чаа-Хөлдөн, Кы-дан келген школачы эш-м-биле чайгы дыштаныл-арывыста ажилдап турду. Кол-ла сорулгавыс – суг-лбээниң адаанче кирер-лерниң төөгүлүг тураскаал-дын, базырыктарын казып, ичилел ажилдарын кылып-дувус.

Мен ол археология экспеди-цияга 1965-1970 чылдарның сезоннарында ажилдап, Хөлдүн суг хөөлбээниң де-кээринге даш вектин үезинде-тап чораан өгбелеривистиң-лактарын, оран-савазын ты-шинчилелдерге кириштим. Ангаш Мугур-Сарыг-Хөл-искээриниң тураскаалдыг-лерин эки билирим-не ар-ок.

Төрзөн Тывавыстың төөгүлүг-лери, ава бойдустун арыг-ары, чараш-каазы безин-гаң болгай. Саян-Тываның-еология экспедициязының-рукчузу Александр Данил-ич Грачының Чиңге, Хемчик-ниң Улуг-Хемче кирген ак-шинчилеп тургаш, мынча-нин утпас мен: «Бо черлер-ге төөгү талазы-биле бүгү-егейде эң ховар черлерниң-ээзи-дир» – деп органын-тыр-дыр мен. Шынап-ла,

ында барымдаалар бар.

Мугур-Сарыг-Хөл аксында Улуг-Хемниң эринге келгеш, Улуг-Хемни кежир көөрге, Ала-га-Каккан деп улуг даг бар. Ол дээрге ук черниң төөгүлүг-черлериниң бирээзи. 18 вектин-ортаа үезинде ойрот уктуг моол-хаан Амыр-Санаа маньчжур-ызыгуурун салгаан хаанга удур-тура халышкынны баштап-үндүргөн.

Ол манчы-кыдат эжеле-линге удур урянхайлар база-идепкейлиг кирип турган-нар. Урянхайларның баштыңы-Шыдырван Амыр-Санааның-өңнүү, эвилелчизи, талалакчы-зы турган. Амыр-Санаа Ала-га-Каккан дааның баарынга-маадырлыг тулчуп тургаш, дай-зынга бүзээлетсе-даа, кандыг-даа орук чок чалым хаяларлыг-муңгаш черден дүне бүдүү де-зип үне бергеш, дайзынынга-алдырбайн, онча-менди дезип-чоруй барган деп төөгүчүлериң-барымдаалыг чугаазы бар.

Ол-ла турлагга тургаш, хүн-үнер чүкче көөрге, Кара-Туруг-тайгазының баарында кадыр-хаяларны чара шаап кире бер-ген улуг оңгар чер бар. Оң-кырынче үне бергеш көөрге, адаанда суглуг хөлчүгеш тып-тып келген. Ол дээрге шаг-төөгүдө дээрден дүшкен даш-метеориттиң изи-дир. Ол ме-теоритти СССРЭ-ниң эртемнер-академиязының эртемденнери-1912 чылда улуг шинчилел-дерни кылып, оон 140 ажыг-

метеорит бузундуларын тыпкаш-деңзилээрге, ниити деңгизи 250-килограмм болган. Ынчанга-ш ол метеориттиң адын бүгү де-легейде Чиңге метеориди деп-адай берген.

Хем аксындан ол чарыынче-көрүп турарга, Улуг-Хемниң агып-баткан ортузунда Үстүү, Алды-Мозага деп хаялар бар. Ол хаяларның гранит даштарында-шаг-төөгүдө ча, согун туткан-кижилер, бөрү, дилги, аң-мең-болгаш янзы-бүрү дүрзүлериң-чалым хаяларда оя шаап тургаш-кылган чуруктар эмгежок. Амгы-үеде чайын хем көдүрлүп келир-ге, ол тураскаалдыг черлер суг-адаанга баары хомуданчыг.

Чазын Улуг-Хемниң суу-көдүрүлбейн турда, ол хаялар-ны барып көрүп, гранит даштар-да сиилбиттинген чуруктарны-хөйү-биле көрүп болур.

База-ла ол чоокта «Чиңгис-Хаан» оруун көрүп, сонуургап-болур. Даг-дагың кырында-6-7 метр доора калбак, узун-чоруткан оруктуң ора-сомазы-ам-даа бар.

Баржадан соңгу чүкче-көөрге, Чиңге хемниң адыры-Тал-Бажы чоогунда Чаламалыг-деп төөгүлүг арт Тываның кызы-гаары турган.

Хемни куду элзэн бадып-орда, оң талада эрикте «Сыл-дыстыг Дээр» деп дашта бурун-шагда оюп чураан им-демдек-бар. Ону археологтар планета-лар чуруу хевирлиг деп тода-раткан. «Бүдүн делегейде чүгле-үш чурук бар» деп, англичан-эртемденнер кээп, сонуургап-көргөннер.

Хемчиктиң Улуг-Хемче кир-ген аксында калбак-калбак хая-ларында оюп тургаш, сиилби-п каан эрте-бурунгуларывыстың-бистерге арттырып каан хая-ларда чуруктары дээш, оон-даа өске тураскаалдыг черлер-суг адаанче кирген. Ынчанга-ш эгиттинмес чидириглерлиг бол-ган бис.

Бо черлерге чурттап чораан-бурунгу өгбелеривистиң бистер-ге арттырып каан төөгүзүн, ту-раскаалдыг черлерин өөренип, келир салгалдарынга төөгүзүн-улам байыдып, кадагалап арт-тырар дээш, Тываның үндезин-культура төвүнүң ажилдак-чылары Чаа-Хөл кожууннуң-Мугур-Сарыг-Хөл аксынга ам-2 чыл улаштыр барып, Тыва-үндезин культура төвүнүң сүл-

Үениң эрткени-биле кээп ушкан ыдыктап каан узун-чагыларны катап тургузуп турары.

Алды Мозаганың эң бедик черинде ыдык ыяшты-тургускаш, ону быжыглап турары.

де-демдзэн сиилбзэн Чиңге-хемниң Улуг-Хемче кирген ак-сындан тывылган хаяда чуруун-дилеп, ада-өгбелериниң чуртун-утпайн, ол черни дагып, ыдык-тап турар.

Май айның сөөлгү хүнне-ринде Тываның үндезин куль-тура төвүнүң удуртукчузу, Тыва-ның Улустун хөөмейжизи Игорь-Көшкендей баштаан бөлүк-ажылдакчылары ол төөгүлүг-черге база катап чедип, шинчи-лелдер, дилээшкннер ажил-дарын уламчылап, ол черни-ыдыктап, дагып чорааннар.

Ады-сураа делегейниң аңгы-аңгы булуңнарында билдингир-апарган эмнээр-домнаар хам-Лазо Довуевич Монгуш оран-таңдызының элперин хүндүлөп, оларга эргеленип, хам кижиниң-алгыжын кылып, саңын салып, дүңгүрүн каккан.

Шынап-ла, хам кижиниң кол

кылыр ажилдарының бирээзи – чер-чуртун ыдыктап, төөгүлүг-черлерни дагыры болур.

– Эрткен чылын маңаа чо-рувуста, Оран ээзи-биле хам-кижиниң аразынга чугаазы-элзэн кадыг болган. Бо чылын-баргаш, Оран ээзин чөмгөрип, аш-чемниң дээжизин өргүп, саңы салып тургаш чугаала-жырымга, Оран ээзи чымчап-келгенин илередип, бо чылын ол-девискээрниң хову-шөлдөринге-оът-сиген эки үнүп, тайга-дас-кылынга кат-чимис элбек болу-рун, арат-чон думаа-халыындан-өршээлдиг, уруг-дарыг хөйү-биле-немежирин Лазо хам саңын сал-ганының төнчүзүндө чугаалады.

Ам ол черден кылган фото-репортажымны номчукчуларга-бараалгаттым.

Владимир ЧАДАМБА.
Авторнуң тырттырган-чуруктары.

Хам Лазо Довуевич Монгуш.

Ыры-шоорун өгбелеринге тураскаатканнар.

“СЕРЕБРЯНКА” ОНЗАГАЙ

Кадыкшылым быжыглап, “Серебрянка” санаторийинге эмнедип дыштандым. Бо чорааш, эмненир черивистиң ажил-амыдыралы экижил, бурунгаар херии базымнарны кылган-дыр деп эскердим. Мооң мурнунда чылдарда аңаа база дыштанып турган кижилер мен. Ылаңгыя суг-биле эмнээшкinnerни подвалче көжүргени эмнедир кижилерге-даа, эмнээшкinner кылып турар эмчи сестраларында-даа таарымчалыг, эптиг чорду. ЛФК өрээли эки дериттинген, кандыг дериг-херекселди канчаар ажыглаарын эмчи сестралары айтып берип турар. Оон аңгыда кылаштары багай, назы-халы дөгүй берген улуска бирги каадында чурттаар палаталарны кылганы дыка таарымчалыг. Олар ол-ла каадында бүгү эмнээшкinnerни эртип алыр аргалыг, столовая база чанында.

Санаторийиниң арыг-силиг, эптиг байдалы аарыг кижилерниң хей-аадын, сагыш-сеткилин көдүрүп турар. Ол чүп дээрге ында ажил эки организастаттынган, улуг эмчи Альфина Ондарның коллективин, сагынгыр, тывынгыр башкарып турарында байдал экижил турар. Эмчилер, эмчи сестралары, санитаркалар аарыг улуска эвилең-ээлдек, сагыш-човаачал болгаш ажилын эки билерлер.

“Серебрянкада” республиканың кайы-даа булуңнарындан келген кижилер бар. Оларны-биле чугаалажы бээрге, дыка солун. Мөңгүн-Тайгадан келген муңчу малчын Азий-оол Чүлдүм-оол: “Бо кыш-даа берге болду, мал хамаанчок кижилер безин чудай бээр-дир. Сөөк-даяк, хол-буттарны эде-хере тырттырып, нугудуп алыр дээш келдим. Эмнээри эки-дир” — деп шала баштакта-ны аарак чугаалап олурду. Чаа-Хелден 82 харлыг Александра Сүүр-оол: “Бүгү чуртталгам мал ажилы-биле холбашкан. Тыва кижилер мал чок болза, аштаар, түрээр, яды болур. Кижиниң чаңгыс салаазын-даа арттырбайн эмнээр, малгалыг чүве-дир. Аът мунуп албас апардым. Ам бо хире эмнедип алган кижилер кайын тоор мен. Аъттаныпкаш, малым малдап, хап тургай мен” — дээр болду. Өвүрнүң Ак-Чыраадан келген 81 харлыг Нюра Маадыр бүгү назынында хүндүлүг дыштанылга үнүгөге чедир эмнелгеге санитаркалап ажилдап турган. “Мында санитар уругларның ажилдаары-даа дендир-дир. Бодумнуң аныяк чылдарым сагышка кирер-дир” — деп сактышкынын чугаалап турду. Бүгү назынында солун черинге ажилдап чораан Таисья Салчак, садыг ажилының хоочуну Клара Чүлдүм, Руслана Монгуш олар-биле чаңгыс палатага дыштандымыс.

Эмчилерниң кызымаккай ажилын, ылаңгыя нугуп эмнээр эмчилер Орлан Хертек, Аржаана Хомушкунуң холу дыка-ла эптиг, дыңзыг. Ниитизи-биле коллектив бир демниг, найыралдыг болду. Аъш-чем база амдангыч, бир хүнде 4 удаа чемгерер. Холу чемзиг поварларга өөрүп четтиргенин илереткен кижилерниң саны кайы хей.

Анай-Хаак Карди чартыктаан (инсульт) авазы Марияны эмнедип турду. Авазы сегий бээр дээрзинге ооң бүзүрели улуг. Олар чылдың-на эмнедип кээрин планнап турар. Бо коргунчук аарыгдан аараан улустар колдуу аныяктар болду. Республикада бо аарыгдан аараан улустарның саны көвүдөп турар хевирлиг.

Санаторийниң коллективиниң ажил-херээ бүдүнгүр, хей-аады бедик, буянныг ажилы-биле чонун эмнеп, дыштандырып турар болзун.

Валентина КИЛЧИН.

Кызыл хоорай.

ЧАГЫГ-СҮМЕНИҢ УЛУГ ҮНЕЗИ

Тыва Республиканың Баштыңы Шолбан Кара-оол Азия диптиң төвүнде чурттаан чоннуң ажилыгын, хүндүлээчелин, ажы-төлүңгө хумагалыгын, чер-чуртунга ынаан даштыкы журналистерге-даа, чурт иштиниң парлалгазында-даа хей удаа демдегледип келген.

Дарганың ол туружунга каттышпас арга чок. Шынап-ла, боттарывыстың ажил-иживис, амыдыралывыс дээш ажилдаар, кады-кожа чонга, келгеннерге дузалаар дээнде «тынывыс» садар чон бис. Ону бадыткаар дизе, тыва өг-бүлө бүрүзүн көрүп болур. Улуг кижилер уруг-дарыныг эки үлегерин көргүзүп, ажил-ишке дадыктырып чоруур болгай. Оларның бирээзин бадыткаары-биле «ырак барбайн», бодумнуң ада-иёмниң дугайы-биле таныштырып көрейин.

«Совет садыгның тергиини» деп херек демдээниң эдилекчизи, коммунисттик намынның шынчы кижигүнү, хоочун коммунист чораан Салчак Очур Седен оглу — мээң ачам-дыр. Ол 1916 чылдың май 9-та Бай-Тайга кожууннуң Көп-Сөөккө Седивестер деп кончук улуг аймактың кижигүнү Седен Салчактың өг-бүлезиниң үш дугаар оглу болуп төрүттүнген. Ол бодундан улуг ийи угбалыг чораан. Оон аңгыда ол өг-бүлө ТАР үезинде республика чарыштарында каш катап эртип турган Топчок-ой деп шолалыг, аажок чүгүрүк аъттыг турганнар.

Көп-Сөөктүң оол-кыстыг, бай шыдал-быралыг чамдык кижилери чон аразында негтерээн ады Дүлей-Топчок дээр бистиң кырган-ачавыс болур Седен Салчакты «Чуртка калыр далгың бар бе, чурт ээлээр оглуң бар бе, Топчок?» деп кыжырып чораан дижи. Ооң ужун Дүлей-Топчок Көп-Сөөк хүрээзинге доктаамал барып чалбарып, дилег кылып, оол уруг хайырлаарын оран-таңдызындан дилеп, өршээл кылып келгени түңнелдиг болганындан бистиң ачавыс болур Очур деп оол ынчаар төрүттүнген.

Салчак Очур төрүмелинден эреш-шоаа, чаптанчыг аажы-чаңныг оолчук болуп өзүп келген. Бичии тургаш-ла бүгү чүвени дүргени-биле угаап кааптар шынарларын ада-иези эскерип турар апарган. Элээди оолчук апарганда ада-иези оглун Көп-Сөөк хүрээзинге лама башкыларга чедиргеннер. Хүрээниң лама башкылары алызындан оран-шоаа бичии оолду көргөш, ада-иези-биле дугуржуп чугаалашканын соонда, ону хүрээге өөредип, хуурактадып алганнар. Шак ынчаар бичии Очур салым-чаяаннын улам тода көргүзүп, мерген угаанныг чоруунуң түңнелинде сан-чугагайга онза сундулуу көстүп келген.

Улуг эр апаргаш, 1933 чылда, Аксы-Барлык чурттуг Нордуу деп уруг-биле таныжып, чоорту өг-бүлө тутканнар. Седен оглу Очур, Арамит уруу Нордуу олар өг-бүлө тудуп чурттаанын соонда, үр болбаанда бир дугаар дун оглу Сынаа 1935 чылда төрүттүңүп келген.

Очурнуң сан-түңгө билдилин, сунду-

луун ол үеде коржаа садыг садып чораан Хунан-Кара деп кижилер эскергеш, сан-түңгө ажырбас кижилер сен оол, мен сени садыг-бараан садарыңа өөредип каайн дээш, бодунга дузалакчыладып алган. Шаа оон эгелээш Очурнуң сан-чугагайга сундулуу дам барган.

Сөөлүңде арга-мергежили улгадып, садыгжының мергежилин тергиин эки шынгадып алган болгаш, дерги-садыгын хүлээнип алган. Ол шагда бөдүүн араттарның амыдырал-чуртталгазы чегей үеде кижилерни бараан-биле хандыраары кончук берге, харысалгазы улуг турган. Көп-Сөөктүң арбан-сумулар аайы-биле чүк-быдаргай чурттап чораан арат чонун хереглел барааннары-биле хандыраары ыңдыг-ла белең эвес. Ооң каадында ол бараан аймаан кадагалары садыгжы кижиниң улуг харысалгазынга хамааржыр.

Салчак Очур ол бүгүнү быжыы-биле угаап билип, чонун садыг барааны-биле хандырып, сөөлүңде дерги-садыгын эрткеш, улуг төп садыгларга ажилдап, бодунуң чонунга база коржаа садыгларының удуртукчуларына бодун бадыткап шыдаан. Ооң ажил-ишке-даа, амыдырал-чуртталгага-даа быжыг чөлөнгийи — өөнүң ишти Нордуу болуп келген.

Очур, Нордуу олар өг-бүлө тудуп кады чурттааш, 49 чылдың нүүрүн көргөннер, 10 ажы-төлдү төрээш, азырап өстүргөннер (сес оол, ийи кыс). Ол 10 ажы-төлүнүң уруглары 41 кижилер, оларның салгалы 60 ажыг кижилер.

Оолдары адазының коппазы-биле шупту садыг шугумунга ажилдааннар. Эң улуг оглу Сынаа райпога (Бай-Тайганың) бүгү назынында чолаачылап ажилдаан. 1959 чылда Бай-Тайганың кожпога бир дугаар автосадыг (автолавка) келген. Ол автосадыгны Очур Салчактың оолдары — садыгжы алышкылар Сынаа, Сандараа, Ширин-оол олар хүлээп алгаш, ажилдап эгелээшнер. Оларны 60 чылдарда Бай-Тайга чону алдаржыдып, ырлажып турган. «Автолавка дүүт-дүүт, алышкылар дүүт-дүүт» дишкен баштак ыр оларга тураскааттынган.

Ол үелерде садыг ажилы дыка берге харысалгалыг, үстүкү черлерниң улуг контроль-хыналдазының адаанга турган. Хензиг-даа частырыг кылып болза, хүлээдир хемчег улуг болур. Ындыг турбуже Салчак Очурнуң оолдары адазының ажил-ишчи чоруун, чонга бараан болур изиг күзелин салгап, садыг шугумунга ак сеткилдиг ажилдап чорааннар. Ортун оглу Ширин-оол Тываның барык бүгү кожуннарына райпо даргалап, белеткел контораларын директорлап, чонунуң мурнунга төлөптиг ажилдап келген (2001 чылда чок болган). Сандараа, Николай олар база-ла адазының чагыг-сүмезин дыңнап чорааш, хереглелчилер кооперациязынга шаңнал-макталга чедир ажилдап чорааш, райполарга, күрүнениң садыг четкилеринге чаңгыс чер-чурттугларының мурнунга төлөптии-биле ажилдап келгеннер.

Мени Сандараа Салчактың дээр. Очурнуң үш дугаар оглу мен. 1958 чылда садыг школазын доозуп алгаш, Бай-Тайгамче чанып келдим. Ол үеде автолавка дээр дугуй кырында садыг чонну хереглел барааны-биле хандырып турган. Мени кожпонуң удуртукчу автолавкадан мунгаш, аалдарың кезип чорувут дээр. Техникага салым чок кижилер болган мен, чогуу санаар-тудар садыг ажилыңа шору диртип турдум.

Ам канчаар, улугаак Сынаа чолаачы кижилер болгай, машинамы аңаа мундуруп алгаш, малчыннарга чедип турдум. Көдээ чонну чурттап турар черинге бараан-биле хандыраар ажил ынчан чаа эгелээш, ынчангаш автолавка келирге, чон аажок өөрүүр чүве.

Ол үеде күүсекчи сагылга-чурум дыка шыңгы турган. Удуртулганың ай-

Ада сөзүн ажырып болбас

тышкынын нам кижигүнү-даа, кижигү эвес-даа кижилер күүседир чүве. Мени партия кижигүнү эвес-даа болзумза, Мөңгүн-Тайганың сельхозунга садыгжылар чедишпес-тир, аңаа ажилда да даалга бергеш, ынаар чоруткан. Аңаа кай чыл ажилдап чорумда, Чөөн-Хемчикти райхозунче шилчиткен.

Бодумга даандырган ажил-херект улуг харысалга-биле көрүп, планна даалгаларны 100 хуудан эвээш эве күүседип келгенимден удуртулгамны шаңнал-макталдарын ап турганымны улуг сеткил ханышкын-биле, мактанмайн чугаалаар мен. Мээң кады төрээштерим база ажил-ижинге ыңды хамаарылгалыг болуп, «Кооперацияны тергиини» деп атка-даа төлөптиг болу келгеннер. Бистерниң мынчаар чырык чыгырынга төлөптиг чурттап, чон аразың багай эвес диртип келгенивис дээрге ада

иевистиң чагыг-сөзү, өөредии, оларның үлегери дээрзин демдеглевес аргам чок. Бир эвес оларның чагыг-сүмезин бодум хуумда херекке албайн чораан болзумза, мынчага чедир тодуг-догаа, улус-чонумга хүндүткелдиг кайын чоруур мен. «Ада сөзүн ажырып болбас, ие сөзүн ижи болбас» деп үлегер-домактың шынныи ол.

Үе өскерлип, чамдык бүдүрүлгелер, ажил-агыйлар дүшкен, оларның орнунга кооперативтер, ниитилелдер тургустунган. Мээң ажилдап чорааным кооперация болгаш күрүнө садыгларының дүшкени меңээ улуг хараадалды болдурган. Ынчалза-даа арга-күш барда чонга бараан болур херээн уламчылаар херек. Ада-иёмниң сургап кааны ыңдыг — «кезээде чонунуң үлө-херээн кылып чор, оглум» — дигеннер болгай.

Ынчангаш Бай-Тайга кожунга тудуг кооперативин тургускаш, тудугжуларны чыгаш, чуртталга бажыңнарын тудуп турдум. Сөөлгү чылдарда ийи-ийи аал чурттаар 25 бажыңны чаңгыс чер-чурттугларымга тудуп бердим. Оон соонда ол ажилым аңгы-аңгы чылдагандардан соксаан. Ам пенсионер мен. Ажы-төлүм аразында чор мен.

Улуг улустуң чагыг-сөзүн дыңнап, оларның ажил-ишчи чоруун дөзөп алыры — угаан-медерелдиг оолдун, кыстың оруу-дур, ону чандыр баспайн көрүңер дээр чагыым-биле бо чүүлүмнү доостум.

...Өгбевистиң чырык адынга тураскаадып, «Седивестер чыжың» бо чылын Салчак Очурнуң 100 харлаанынга тураскаадып, аймактың кижигүннериниң шуптузун чыыр бодалдыг бис.

Сандараа ОЧУР, күш-ажылдың хоочуну. ЧУРУКТА: Бай-Тайганың хоочуннары чораан, хей уруглуг, ажил-ишчи өг-бүлө Очур, Нордуу Салчактар.

Чуруктарны авторнуң архивинден алган.

ШЫННЫҢ СЫЛДЫЗЫ»
мөөрейге

ЫЛЫВЫСТЫ ТПААЛЫҢАР!

ябрь 1-ниң хүнүн тыва дыл
кылдыр Тываның Баштыңы
бан Кара-оолдун чарлыы-
доктаатканын чүүлдүгүнүп
дим. Ынчангаш тыва дыл
ында кайы хире билиримни
дим.

руп каан иезиниң
рзон дылын уттур болза,
ерээриниң демдээ,
селдерин тыппайн баар.

ава дыл дээш сагыш аарып,
ака хөйүнү бодаар-дыр мен.
ыг ханывыс, арыг дылывыс
дыгааштан камгалаалыңар.

ава дылывыс чок болза,
авалар деп чон турбас-даа.

ава дылывыс — эртиневис, бай-
ыс. Төрзэн тыва дылывысты
ден өгбелеривис биске артты-
ерген болгай. Ам бис, бо үениң
аралы-биле өзүп орар салгал-
арыг, чараш кылдыр өөредип
идер дорт хүлээлгевис-тир.
ниң төрзэн дылын билбес
а, езу-чаңчылдарны сагып
авас.

ава дылдың сайзыралы ада-
ден, башкылардан, удуртук-
аргалардан, депутаттардан
аржыр. Чүге дээрге олар чон-
ажылдап турар база оларны
арып турар.

кола назылыг уругларывыс-
ава номнардан номчудуп,
арның утказын чугааладып,
н эки сайзырадыр херек. Тыва
ы эки өөренир дээр болза,
омчуттунар. Номчуттунмас
иң билии кызы, улус-биле
ереңгей, ажык чугаалажып
ес, иштики делегейи чавыс
. Өөреникчилерге класстан
ар номчулга номнары албан
ужурлуг. Оларны өй-шаанда
дуп, сайгарып турар болза,
байлак, чечен-мерген болур.
ыва дылывыс чидер деп бар-
еп одуругну «Шында» бижзэн
ден номчааш, дылым безин
ейн барды, орта чоор бе?
йның школаларында ажы-төл
ызы тыва дылын билбези
ынчангаш бистер, ада-иелер,
өлүвүске уттундуруп бар чы-
ава сөстөрү, чижээлээрге, өг
селдерин: тербе, хана, ынаа,
ача, өреге, ширтек, барба,
аптара, туткууш дээн чи-
г чүүлдерни өөредил. База
шакш авай, ачай, акый, угбай,
ай, кырган-авай, кырган-ачай,
эжим, оглум, кызым, уйнуум
араш сөстөргө өөредип, айтып
ары албан.

а дылга чугаалаарга,
а хостуг, эпиг-дир бе?
а, орус дылды холуп,
ып чадап турбаалыңар!

выстың чаяап кааны
г тыва дылывысты
ы-биле ажыглаалы,
выска непередиил!

жиниң төрзэн дылы дег эргим,
ш, эпиг-чөптүг чүүл кайда

ым болган, амым болган
а дылым онза-ла ийин!
алаалыңар, тывалаалыңар,
тывысты утпаалыңар!

Чылбак МОНГУШ,
Р-тиң ниити өөредилгезиниң
үлүг башкызы.

т-Хөл кожуун,
дан-Маадыр суур.

ЭГЕ ШКОЛА, БАЙЫРЛЫГ!

4 «д» класстың «гусарлары» ада-иези, башкылары-биле.

Чоокта чаа 35 чылын демдеглээн
Кызылдың Түлүш Кечил-оол аттыг
№3 ортумак школазын бо чылын 2232
уруг доозуп, дараазында өөредилге
чылынче шилчээн. Оларның 46-зы 11
классты доозуп турар, дээди болгаш
ортумак өөредилге черлеринче дужаар
сорулгалыг шылгалдаларга белеткенип
кирипкеннер.

Республикада бир улуг школаларның
бирээзи №3 ортумак школазында Людмила
Анатольевна Муравьеваның удуртулгазы-
биле 146 башкы уругларга билиин берип,
чогаадыкчы, бурунгаар көрүштүг ажылдап
турарлар (35 чыл бурунгаар школага 49
башкы турган).

Май 27-де ук школаның 9 эге класста-
рының «сөөлгү коңга» байырлалын эрттир-
ген. Эге класстарның доозукчулары школа-
чы амыдыралдың улуг орунче шилчээнин
байырлыг байдалга демдеглээн.

«Эге школа, байырлыг!», «Экии, 5 класс!»
деп өң баазын шарлар-биле каастаан сцена-
га 4 «д» класстың өөреникчилери гусарлар
кылдыр кеттингеш, кончуг дең-дески марш-
тавышаан, «Гусары» биле «Служить Рос-

сии» деп ырларны дыка чараш күүсеттилер.
4 «д» классты «Улус өөредилгезиниң
тергиини», дээди категорияның башкызы
Ольга Седип-ооловна Намдак 4 чыл бурун-
гаар алгаш, доостурганы ол. Бо чылын 30
өөреникчизиниң 19-зу «ударник», 1 «отлич-
ник» дооскан. Эң-не эки өөредилгези-биле
Даң-Хая Доптан эш-өөрүндөн шылгарап
үнгөн. Ажы-төлүн эки өөредип, кижизидип
кааны дээш, бо башкыны ол класстың ада-
иелери дыка мактаар, хүндүлээр. Ылаңгыя
математика талазы-биле ол уругларга дыка
шыырак билигни бергенин демдегледилер.
Чамдык ада-иелер албан-биле Ольга Се-
дип-ооловнаны тып тургаш, уруун 1 классче
киргенин чажырбайн чугаалап турдулар.
«Кичээл үезинде чеде бергеш, эжик даш-
тындан бүдүү дыңнаарга, өөреникчилерниң
кушкаш оолдары ышкаш, мыжырашкан
шимээни дыңналыр, оон Ольга Седип-оол-
овна шыңгы үн-биле чаңгыс чугаалаарга,
шип-шимээн алаар чүве болгай» — деп,
бир ава сактып чугаалады. Ол кичээл
үезинде шыңгы-даа болза, өске үелерде
оюн-баштак, хөглүг чаңныг. 4 «д» класстың
өөреникчилери бо чылын хоорайның школа-

чылар аразына эрткен хөйүнү ыры конкур-
зунга «Дружат дети на планете» деп ырыны
күүсеткеш, үшкү черге төлөптиг болганнар.
Ол дээрге бүдүн өөредилге чылының
дургузунда музыка башкызы Алдынай
Христовна Санчайның эки белеткеленин
база ада-иелериниң чараш гусарлар хевин
дааратканын түңнели-дир.

Дөрт чыл бурунгаар бичии курзукпайлар
бо школага келгеш, школа амыдыралының
эргинин артап кирген. Олар ам номчуп,
бижип, санап, ырлап, танцылап база
спорттун шупту хевирлеринге ойнап билир
апарганнар. Ол бүгү кымнарның ачы-
зыл? Ол дээрге башкылары Надежда
Оолаковна Ооржак, Ольга Седип-ооловна
Сандак, Айлаң Викторевна Монгуш, На-
дежда Монгушевна Сандак-Доржу, Аяна
Сарыг-ооловна Ооржак, орус дыл башкызы
Зинаида Алексеевна Семеникова, күш-
культура башкысы Кежикмаа Борисовна
Ондар оларның хүн бүрүде чымыштыг
ажыл-ижиниң түңнели-дир.

Алдынай СОЯН.

Чурукту школаның архивинден алган.

ШЕКПЭЭРНИҢ ТӨЛЕПТИГ ООЛДАР, КЫСТАРЫ

1961 чылда Шекпээр суурга өлчей-
буян авыралдаан өөр-өнер оолдар,
кыстар төрүттүнгөн. Каш-ла чыл эрт-
кенде ол эзир ышкаш, төлөптиг оолдар,
кыстар суурунун ортумак школазынга
өөренип киргеш, башкыларының ачы-
зында эртем-билигни чедип алгаш,
амыдыралдың агымынче «эштип»
киргеннер.

Бо чылын олар 55 харны харлап ту-
рарлар. Оларның аразында күш-ажылдың
хоочуннары, янзы-бүрү шаңнал-макталдың,
хөрек демдектериниң эдилекчилери эвээш
эвес.

Бүгү-ле чедип алган чедишкенин-
ке аваларывыс дег эргим башкыларывыс
эвес болза, аас-кежигис каяа турар, эр-
тем-билиг кайыын чедип алыр бис. Ылаңгыя
сан кичээлинге башкывыс Тамара Достай-
ооловнаның биске берген билии, үлегери
амыдыралывыска дыка ажыктыг болган.
Бистиң аравыста сан башкылары, саң-хөө
ажылдакчылары республикавыстың улуг
ажылдакчылары болган. Клазывыс баш-
кылары Валентина Бегзиеннага, Тамара
Окпан-ооловнага, Клара Көк-ооловнага
четтиргенивисти илередип, мөгейип чоруур
бис. Бистиң клазывыс оолдары бо хүнге

1978 чылдың доозукчулары амгы үеде.

чедир таакпы безин тыртпас. Башкывыс
Шилов Чадамбаевичиниң оларны езулуг
эрлер кылдыр кижизидип кааны кайгамчык.
Шекпээр ортумак школазының 1978
чылда доозукчуларынга 55 харлааны-биле
байыр чедирип, ам-даа төрзэн Тывазының,

эргим суурунун төлөптиг оолдары, кыс-
тары болуп, келир үениң ажы-төлүнге
боттарының билиин, чараш бүдүжүн дам-
чыдып чоруурун күзедивис.

Анита МОНГУШ,
Шекпээр суурунун чурттакчызы.

БУДДИСТ ЭРТЕМДЕН, ОЧУЛДУРУКЧУ

1992 чылдың сентябрь айда Ыдыктыг XIV Далай-Лама Башкының очулдурукчузу бооп Тывага кээп чораан Андрей Анатольевич Терентьевти чон сактыр боор. Бо улуг эртемден чоокта чаа февраль айның төнчүзүндө Москвага лекция номчуп тургаш, мындыг чүүлду чугаалады:

— 70 чылдар үезинде буддизм өөредиин сонугуруп, буддизмге чүдүүр чурттакчыларлыг регионнар кезип чоруп турумда, бир кижини «Сен бурят эвес сен, ынчангаш бо шажын сенээ таарышпас» — дээш, менче шивийкин бооп чадавас дээн байдалдыг чугаа кылган. Будданың өөредиин эки билбес кижилерге ол үеде ындыг бодал туруп болур турган. Амгы үеде бо өөредигни хандыр билир, эртем-билигиг кижилерде ындыг бодалдар чок деп билир мен.

Ол эртемденниң лекциязы кижини бодандырып, башка хөй бодалдарны оттурар. Будда бурганга сеткили-биле бердинген, ооң өөредиин хандыр шингээдиң алган, бо чараш өөредиг арыг хевээр катап сайыразын дээш, улуг ажилды үре-түнелдиг бүдүрүп чоруур кижилер чүгле бистин үш (Бурятия, Калмыкия, Тыва) республикаларында эвес, Россияның улуг хоорайларында болгаш өске-даа регионнарында хөй болу бергени өөрүнчүг. Оларның аразында хөйүн көргөн, номчаан, буддизмниң төөгүзү, этиказы, улуг башкыларның намдар-төөгүзүн бистен артык билир-даа болза, боттарын долгандыр турар кижилерден бедик алдынмас, кандыг-даа черге баргаш, бөдүүн, топтуг болгаш чараш алдынып чоруур кижилер бар. Чеже-даа буддизм республикадан болзунза, чамдыкта оларның чанынга олургаш, бодунну эге школа өөреникчизи-биле демей кылдыр бодай бээр сен. Англи дылга арыг чугаалажыр, төвүт болгаш санскрит дылдарны билирлери база бар. Санскрит дылда орус дыл-биле демейлешкек сөстөр хөй деп чугаалаарлар. Ындыг кижилерниң дугайын бистин аныктар билип ап чоруур болза, кандыг-даа артык чүве чок, харын-даа

үлегер-чижек боор.

Оларның бирээзи «Буддизм Россия» аттыг баштайгы сеткүүлдүн үндезилекчилериниң бирээзи болгаш кол редактору, буддолог-эртемден, очулдурукчу, философ, ном үндүрүкчүзү, чогаалчы А.А. Терентьев. Ол Ленинград хоорайга төрүттүнгөн, хөй дылдар билир. Сөөлгү үеде Андрей Анатольевич Россияда буддизмниң эрткен болгаш амгы үезиниң дугайында лекцияларны Гонконг, Таиланд, Малайзия болгаш өске-даа чурттарда ортумак, дээди өөредилге черлериниң дилээ-биле англи дылда номчуп турар.

Буддизм хоруглуг турган үелерде безин бергелерге торулбайн, ооң өөредиин сонугуруп, болдунар арга бүрүзүн ажыглап тургаш, бодунун шыдаар шаа-биле номчуттунуп, совет үеде дириг арткан ийи-чаңгыс улуг башкы ламалар-биле бүдүү ужуражып, келир үеде бүзүрелин оскунмайн чорааш, күзелин чедип алган. Андрей Анатольевич Будданың өөредиин Россияга нептередир сорулгалыг Россияга баштайгы «Нартанг» аттыг ном үндүрер черни организастан тургузушкан, бо хуннерге чедир тибет буддизмниң классиктериниң сурагылыг чогаалдары, оларның аразында Же Цонкапаның «Ламрим» (Большое руководство к этапу пути просветления), Далай-Ламаның «Мээң чуртум болгаш чонум», «Чаа муң чылда этика», «Тибетте буддизм» болгаш өске-даа ажилдарын Терентьевтиң ном үндүрер чери парлап үндүргөн. Номчукчуларга чедишпейн барганын барымдаалааш, чонун дилээ-биле ийи катап үндүрер ужура таварышкан. Тибет буддизм үндезининиң эң-не шынарлыг кирилдези болур, кижиниң катап-катап номчукаазы келир Патрул Ринпочениң «Мээң деңнеп четпес башкымын сөстери», мерген чугаалар чыындызы «Лотос сад», сактыышкындан тургустунган «Бакуле Ринпоче Башкы дугайында тоожу» болгаш өске-даа 50 ажыг номнары «Нартанг» парлаан. Олар чүгле эртем номнары эвес, буддизм темазына хамааржыр янзы-бүрү

жанрлардан тургустунган: тоолчургу мерген чугаалар, тоожулар, сактыышкындан, намдарлар, методиктиг сүмелер, тоолчургу чугаалар, фотоальбомнар. Андрей Терентьевтиң бодунун тургускан, бижээн номнары база оларның аразында көскү черни ээлеп, номчукчуларның сонугурагы хаара тудуп турар. 2015 чылда чырыкче үнгөн «Хаанның болгаш совет Россияда буддизм» деп ховар дээн фотоальбом. Автор тургускан номунун дузазы-биле репрессияга таварышкан улуг лама башкыларны чонга таныштырып, оларның дугайында утпайн сактып, моон соңгаар бистин чуртувуска, бистин аравыска ындыг чүүл катаптавас болзун деп сагындырбышаан, кичээндирип турар. База бир ному «Удаяна раджаның Санда Буддазы» индийлерниң бурунгу тоолчургу чугаазына даянган, бижиттинген. Кажан Будда дириг турда, ооң хевирин бир-ле шевер кижини сандал ыяштан сиилбип тургаш чазап каан. Кыдатче ол статуяны чажырып апарган соонда, кыдат императорлар ону муң чылдар дургузунда шыгжап келген. 1900 чылда ол сандал Будда Бурятияга келир аргалыг болганын ында бижип турар.

Эжи болгаш уругларының авазы Маргарита Кожевникова-биле очулдуруп, редакторлап, материалдар бижип, ылаңгыя Санкт-Петербуртта буддистер ниитилели-биле катчып алгаш, «Гунзечойнэн» дацанын буддистерге эгидер талазы-биле үнелеп четпес улуг ажилды кылган болгаш кылып чоруурлар.

Андрей Анатольевичиниң намдар-төөгүзүндө бижээни-биле ол Ленинградтың күрүне университетиниң философия факультетин дооскаш, шериг соонда шажын болгаш атеизм музейинге 13 чыл ажилдаан. Аңаа ажилдап тургаш, джайнизм философиязына хамаарыштыр эртем ажилын шинчилеп бижээн. 70 чылдарның төнчүзүндө эртем чадазы камгалаар бодаан диссертациязын ол үениң идеологтуг байдалына таарышпас деп түннел кылгаш, комиссия эрттирбейн

барган. Каш чыл эрткенде СССР-ниң темнер академиязының Москвада Восточноеведение институтунга диссертация каттап камгалап алган. Күзели боттанынчалза-даа музейге кады ажилдап турган эштериниң аразындан бир-ле кижини «Андрей Терентьев «музейде атеизм эв буудизм суртаалдап турар» деп чог органнарже сөс тараткан соонда, эр ажилдакчызы албан-дужаалындан ону х тааш, бөдүүн ажилчын кылдыр бадыр 1988 чылда ол музейден үнгөш, Москва Эртемнер академиязының Востоковедение институтунун докторантуразынче кир алган турда, эде тургузуушкун азы «Горчев чылдарының» үези эгелей берген, чылдарда буддизм талазы-биле дашты да улуг эртемденнер-биле чагаа дамчытыр харылзажып болур аргалыг апар даа болза, даштыкыже үнүп, улуг хынал чок эртери баштайгы үелерде демей-берге турган. 3-4 катап хыналда эртип тургаш, ол М.Кожевникова-биле Индияга чө бергеш, Дхарамсалада Ыдыктыг Башкы дужуп, чугаалажыр аргалыг болган. Ан тургаш, алды ай иштинде сөөлзүред аштап (акшазы чедишпейн барып), агаа бойдузунга тааржып чадап турган-даа болза, эртемденге ол улуг өөредиг болган. Далай-Лама ышкаш кайгамчык кижини кады ажилдаар аргалыг болганын өөр чоруур. Ол ону доктаамал демдегеп: «Чылдарның эгезинде Латвияга, Литвага, Тывага, Бурятияга Башкы-биле кады чор турганым амыдыралымның эң-не аас-жиктиг хуннери болган» — деп чугаал органын дыңнааш, ол хуннерни бүдүштимде сактып, ырак кожууннарда сар шажынга чүдүвүшаан, ооң өөредиин төөгүзүңге хамаарышкан солун чүүлд билип алыксап чоруур кижилерге, ылаңгы амгы аныктарга ажыктыг солун бол чадавас деп бодал-биле бо кыска чүүл бижидим.

Зоя МОНГУ
Москва.

Эрткен чүс чылдың 40 чылдар эгезинде туттунган, чаа чараш «Тыва культура төвүнүн» чиге дужунда турар, Ленина 8 деп адресиг 2 каът барак чуртталга бажыңы бар. Амгы хуннерде ону кудумчу талазындан көөрге, бора-бүдүн, чүгээр-даа ышкаш көстүр. Харысалгалыг албан чери ооң чүгле кудумчуге көргөн арнын чугайлап кааш, септелге ажилдары кылдынган деп отчеттап турар ирги бе? «МУП Енисей», «ЖЭУ Тайга» деп черлерден септелге, ачы-дуза дээш төлевирниң улуу кончуг. Хөөкүй тыва чонда бөдүүн кижилер хөй, оларның шыдамык, оожуму чамдыкта кээргенчиг. А көңүс доора бак чаңныг, мөзү чок кижилер ындыгларның сузун басып, оран-савазын бужартадып, ниити чурттаар общежитиелер, барактарда, уруглар ойнаар шөлдерде чүү-хөө үреп, хоора теп, ниитилелге улуг хораны чедирип чоруурлар. Чогум бижири дээн сорулгавыс утказы мындыг.

ДУВУРЕЛДИҢ КОҢГАЗЫ

Ленина 8 дугаарлыг баракты 1982 чылдардан бээр чаартыр азы бузар планнар туруп келген. 2012 чылда чер шимчээшкинериниң соонда комиссияның түннелинде «аварийлиг болгаш эргижирээн» деп федералдыг программага дүүштүр хоорайның тускай программазына киригеш, 2015 чылга чедир хамаатыларны көжүрер дугайында көк табличкада бижээн айтыышкыны бажыңның бир азында көскү кылдыр аскан. Көжүрер дээн соонда мында санитарлыг байдал бергедээн. Арыглары бажыңнар шагда-ла долган, контейнерлер чогуңдан, туалет чогу боктан бүткен. Кыжын, чазын ол талаже кижини эртер арга чок. Бүдүн бажыңны, бүгү-ле эрткен-дүшкен чорумалдарны сугбиле хандырып турар чаңгыс колонканың шалбаазын, кышкы дожун хөй ажи-төлдүг

ада-иелер боттары аштаар, дажыглаар. Иштинде квартираларның ханалары, дээвирилдеринден малгаш кезек болгаш-ла төктүп бадып турар, эрги электри удазын-нарындан өрт айылы дыка улуг. Төпте турар болгаш, өрт чаа-ла эгелеп чорда, хемчег алдынып тургулаан, ону МЧС, өрт органнары билир. Бичии уруг-дарыгның сайзыралына хамаарыштыр чаңгыс-даа «чырык чүве» чок. Херимнер ажык болгаш, талдарның хөлегезинде салдынган «стол, сандай» аттыг олуттарда эрткен дүшкен көзөржилер, арагачылар жаргон чугаа-сооду, ческинчиг хевир-дүрүзү-биле чаштарга «үлегерин сөңнеп ораар». Бажыңның улуг, бузук-самдар соңгаларындан көстүп турары ындыг. Элеп-эргижирээн сарайлар туалеттерже шилчий берген. Чайын ымыраа-сээктен, чыт-бустан чанында чыпыш

турар Моолдун элчин чери форточкалары дуглап турарын 2014 чылда ооң ажилчыны чугаалаан. Четпестерниң дөгережи бижири болза төнчү чок. Элден чүве чүдээрге: төптен акшаландырыышкын, программа езугаар Ленина 8-те бажың план чок. 2016 чылдың майда мэрияның парламента албанының интернетке үндүргенинде изиг-соок суглуг, ванна, туалеттиг, дык көрүштүг, чараш бажыңнары бузар дээ Чижээлээрге: Кочетова, 15-20, Пароту бинная, 19, Баянкольская, Держинская. дыка-даа «кырываан», арта-ла тууйб 2 каът бажың, адаккы каътта офистеи аптека, стоматология дээш хуу органзациялар ажилдап турар. Евро септел кылып алган чурттакчылар «көшпес бис деп удурланып, судтажып турган дээ. Таанда «багай эвес баштыг, көскү каракты удуртукчулар» хамык чүве башкарып турар эвес чүве бе? Кочетова 13, 15, 17, 19, 8, 2 дээш, оон-даа өске эки бажыңнар кирге болду. Хөй хомудал номчурунун орунун оода чаңгыс катап караңар-биле көрүп чон аразынче кирип, боттуг амыдырал биле таныжып көрүңерем, бистин хундулу депутаттарывыс, мэривис!

Хамык бок-сак, туалетти аштады дээш, боттарывыс өрү-куду шимченип телефоннап-даа чадаан бис. Харыыла болгу дег удуртукчулар олуттарында чок хуралдап чоруткан-на дээр. Оода бо чурктардан байдалды билип көөр кылды чамдызын чоруттувус.

Азиана Оюн, Нина Кыргыс, Орлан Керттик-оол, Мерген Сат, Долаан Хертек, Татьяна Мартан-оол, Алена Чыпсын, Дугар Даржай, Мария Куула болгаш аас-биле чөпшээрешкен 21 чурттакчы.

ХАЙЫРАКАН СУУРГА УЖУРАЖЫЛГА

Чоокта чаа Тываның Чогаалчылар алыниң кежигүнү «Даң хаязында» деп тоожунуң Александр Ондар катааттарының Хайыракан суурга номчукчулар-би-уражылганы эрттирген. Ол номнуң чоруну болган мени база чалаарга, чыгып чорааным ынак башкым Сергей Овчининиң чуртунга өөрүп бардым. Хүн дээр онза аяс, чылыг-бүлээн эки-ле болду. Суурнуң соңгу-барыын талазында даңган даглары агарайнып көстүп туруп, клубтуң эжииниң аксында бедигээшпей, сцена хевирлиг шөлде сандайларны тинге дег, чижеглей төгөрликте салгылап, чедер бээривиске-ле, аалчылар уткуурун-ныг, байырымныг хөгжүм дыңналып тур. Тезинде улус чыгып турар аразында даңган ортумаа школань ном саңына, ооң педагог-библиотекары Антонина Головна Серээдарның кылып турар ыбиле таныштывыс. Май айда юби-болган Тываның сурагыг уруглар чылары Олег Одербеевич Сувакпит Кара-Күске Күнзекович Чоодунуң пор-ри-биле номнарының болгаш ооң маа-рынга тураскааткан өөреникчилерниң ажилдарының делгелгезин сонургап аус.

Оланың ном саңы өөредилге-кижи-ге ажилы-биле дириг харылзаазы дээш аразына школа библиотекаларының тураскааткан Россия чергелиг конкур-с-ерениң дипломун чаалап алган. ы-төлүнүң авазы, ынак эжиниң төрөөн-зынга чогаалчы күдээниң эккелген бе-ыылганнар биле мен кайгап магадаан 55 ном (бо дээрге бүдүн ном саңы-дыр!) ылдың № 9 школа-гимназияга үр үеде астарга математика башкылап турган ыргысовна бо суур чурттуг, бо школага ип чораан. Александр Сүүр-оолович да Краснаяск хоорайга көдээ ажил-институдун дооскаш, «Улуг-Хая» совхо-луг зоотехник болуп ажилдап тургаш, ле өг-бүлө тудуп, ажил-амыдыралын эгелээн. Олар 1979 чылга чедир бо ажилдап турда, Сашаны күрүнениң чок черинче чалаан. Ол ийи дугаар эртемни чедип алгаш, аңаа полковник едир төлөптий-биле ажилдап, пенсия ы четкеш, оон Чазакка беш чыл ажил-амгы үеде Россияның Тывада бойдус-ралының күрүне албан черинде ажил-рар.

Чогаалга сонургалы 10 харлыг ачы турда-ла эгелээн. Ынчан ол ның аныяктарына» парладып турган ц, школань дооскаш, шериг баргыже ның аныяктарына» ажилдап тургаш, огаалдың айдыс чыдын амзааны дыка үт болган. Оон башка ол эрткен чылын огаалчы, эртемден Монгуш Борахович Лопсаньның 90 харлаанына тураскаат-огаал конкурзунга бирги чергениң-лын канчап хенертен чедип аптар деп. араачал болуру дээрге кижиниң ишти-сеткил сайзыралы-биле бүдүүзүндө ай харылзаалыг чаяан боор чүве.

Г-Хем кожунуң Хайыракан суурда муниципалдыг албаньның көдээ ном-ың эргелекчизи Оксана Барыймаевна

Тумат суурнуң чагырга чериниң конторазының шаандакы хуралдаар улуг залын барык-ла тыва өгнүң тербе-ханазындан эгелээш, өрү көөрге, хараачазына чедир дерип каастап алган. Чалаткан чогаалчыларның болгаш бо үеде мугур юбилейи болуп турар чогаалчыларның чурук-хөрүүн, номнарын ында делгеп аскалаан. Кызылга кел сал-ла: «Кара-Күске күске-даа эвес, Черлик-эник ыт-даа эвес, Хайыракан суурда кайгамчык со-нуурганчыг чогаалчылар болу берип-тир бис, эжим!» — деп, аңаа оюн-баштаам чугааладым.

Ат-сурагыг мөге башкының чогаалчы оглунга хүндүткелди көргүскениниң демдээ кылдыр содак-шудак кеткен бичии оолдар бистерниң мурнууска девип үнүп келирге, башкарыкчы бир-ле наадым болган чүве-биле дөмей, өзүп орар чараш мөге оолдары алгап-мактаан шүлүктү чугаалап доосту. Бир-тээ, ужуражылганы бичии сургуулдар эгелээн болганда, ондарларның Кызылдан келген чедиклассчы уйнуу Евгения хайыраканчы-ларга хары кылдыр база-ла эрестии хөлчөк, ыры-шоорун бараалгатты. Ынчан, пионерлер хүнүнүң бүдүүзү боорга, мээң сеткил-хөөнүмге дараазында одуруглар ала-чайгаар саамчып келди:

*Частың хүнү чайнап турда,
Сайлык куштуң эдери дег,
Чаштар бөлчүп ырлай бээрге,
Чаптап, хөглеп, дойлу бээр бис.*

Дөртөн чылдар сөөлзүредип журналист Сергей Шойгунуң «Пионер чараш» деп сөзүңге кайгамчык чараш аялганы Виктор Көк-оолдуң тыпканын сактып келгеш, тура халааш, ам чаа бо шүлүмге ырлап бадыра кааптар часкаш, хензиг-ле черден доктаай дүштүм. Ынчап бол-бас, далашкан күске сүтке дүжер деп Сүүр-оол Хүргүлекович шагда мени өөреткен-не болгай. Бо хүннүң маадыры аныяк чогаалчы Саша-дыр. Ол катаат-чуржаадының чуртунга өг-бүлөзи-биле боттарың көргүссүннер деп бодап орумда, уйнуу-биле үжелээ турупкаш, шүлүктөп, ырлап-шоорлап эгелээрге, өршээ-азыра, харын-даа дем тура халывадым деп ыядып-даа олурдум. Саша чүгө шүлүк, тоожу бижиир эвес, аялганы база боду чогаадып алыр «аза» болду! Ооң «Алдын-Кушкаш» деп сеткүүлде элээди уругларга бижээн шүлүктери парлаттынып турары анаа эвес-ле болгай.

Ачазы лириктиг баритон, авашкылар сопрано — оларның үш үннери Торгалыда ыраажы куштарның чарыштырган часкы хөгжүмү дег, куттула бээрге, мээң бажымга:

*Ном саңы октаргай мээ
Төрүттүңген чылыг өөм дег,
Ооң меңээ сорунзазын
Төндүр угаал ханмас-тыр мен.
Чүрээм ыдык чажыттары
Шүлүк бижиир хандыкшылым
Бо өггө чаяаным бооп,
Бодарааны аксым-кежи*

деп одуруглар саат чокка чыскаалып кээр болду. Уран чүүлдүң удур-дедир арыг, чылыг аргыжылгазының чаяан-куьду ыңдыг хейлиг.

Бо ужуражылгага келген суурнуң мен уелиг узун назылыг хүндүлүг хоочуннарының аразында бодунга дыка өй ногаан тыва тоннуг эшти: «Кайызы боор бо?» — деп, Сашамче ээккеш айтырдым.

— Ол болза «Улуг-Хаяның» база бир удур-тукчузу чораан, ам-даа хөй-ниитичи акый

Шулуу Базырович Түлүш-тур.

— Ооң чанында кожа орар эрни көргеним-даа ышкаш — деп орумда:

— А, ол болза Хая-Баарында алдарлыг тежежи Иргит Кызыл-оол-дур — дээр билек, Сашаның үези-ле болгу дег эр туруп келгеш, «Даң хаязында» деп ном дугайында чугаа-лай берди.

— Бис Шагаан-Арыга чаңгыс класска кады өөренип дооскан бис. Эжимниң номун хой кадарып чорааш, номчудум. Солун-дур, ооң ава-ачазы ында ол-ла ояар. Төрөөн чонунга кадык-чаагай амыдыралдың дириг чижээн көргүзүп чораан хөйге билдингир кижилерниң омур-хевирин олчаан чуруп бижээн-дир — деп, долчу тода үнелелди берди.

— Бо мал эмчизи Маңзырыкчы Валерий Түлүш оглу-дур. Ол бо совхозка бора-тоо-лай фермазын эргелекчилеп шаг болду. Ооң чанында өөнүң ишти башкы Татьяна Ондаровна-дыр.

Бичии-ле чай кадында тежежи Кызыл-оолче көрүп каап ора, Буура тайгазының уунче карак салган хөңнүмге база-ла бир одуругларның ора-созаы төктүп келди:

*Буура дааның кырында дуу ак-ак булут
Төөлөрүң дүрзүлөрүн сүрүп алган,
Бурун шагның узун тоолун амгы чашка
Телечалгы арнында дег, көргүзүп тур.
Мени баштай орук узун Бүрбү суглар
Сооң салгаан думаларың деткип чор дээн,
Менден артык шүлүкчүлөр үнзүн-не деп,
Чонумга мен өөрүп миннип чоруур-дур мен.*

Бурунгу аңчы, малчын өгбелеривистиң бистерге арттырып каан ужура-чаңчылдары ыңдыг. Одаан отчудуп, хөйну көргөн өгбө кижии соондан чоруп орар салгалына ачы-дузанын база дамчыдар ужуруг. Дем чаа ужуражылга үезинде бистерге хамаарышкан элдеп чылыг сөстөрүң дыңнааш, аңаа хамаарыштыр бо кижиниң бодалы база кыптыгып келир:

*Чогаалчының арнын безин көрүп аары,
Биске улуг өөрүшкү — деп бир-ле кижии
Соовустан чылыг сеткип сымаранды.
Бийиримниң бизинче от кызаш дээн дег,
Кудажының куьду-сузу курбустудан
Чаа солун уян сөстү сеткилимге
Кудуп саарып ыыттаан*

ышкаш кынны бээрге,

Часкы дээрге хамнаарактар ырлап үндү.
Суурнуң чагырга чериниң ээнзиреп турган улуг залы ном делегейиниң чымыштыг ора-ны болу бергени өөрүнчүг болду. Дарганың оралакчызы Рада Александровна Салчак бистерни өг ишти сагындырар ол өрээлге шайладып ора, акша-төгөрик четпезинден чаа журналдар, тыва дыл кырында чугула херек номнар чогуң чугаалаарга, ол сөстөрү хөй катап дыңнап чоруурумдан, арнымның кежи пат-ла кылыннап калган.

Кайнаар-даа шимчевейн олурар болза, ылаңгыя чогаалчы кижиден чүү үнер боор, чыткан даштын адаа-биле суг акпас деп мерген чугаа бар болгай. Аныяк чогаалчы Александр Ондар дунмайның хайыраканчы-лар-биле ужуражылгаже мени чалааны чүгө ол чонну хөй-аът кириген эвес, мээң чогаадык-чы ажил-үүлөмге база чаа-чаа бодалдарны немей кириди.

Черлиг-оол КУУЛАР,
Тываның Улустуң чогаалчызы.

◆ Сарыг шажын
словары

СҮЗҮК ДЕП ЧҮЛ?

Сарыг шажын ниитиле-линде ыдыктыг ай чоруп турар. Ынчангаш сарыг шажынның чүдүкчүлери аныяк-өскөнгө ооң кол билгилерин тайылбырлап бижи-рин саналдап чугаалажыр. Ынчангаш башкывыс Лопсан Түптениң «Чырык дуза» номундан үзүндүлери мында киридим.

Сүзүк — чырык мерген угаанның шинчилээнинден чылдагаан болгаш түннел, ылап-ла шын деп бүзүрелди-биле билип алган, өскерилбес буянын сеткил.

Ол ийи аңгы хевирлиг:

Бирээде, чырык мерген угаан-биле шинчилээниниң түннелинден сүзүк.

Ийде, чылдагаанын көр-бейн, анаа бүзүрээң сеткил.

Бир дугаары дыңнаан азы билип алган өөредиин чырык мерген угаан-биле катап-катап сайгарып, шинчилеп көргөш, чазыг чок деп шын билгени-биле быжыг сүзүк. Чижээ, улуг хүрээ-хииттерниң эртемден улуг башкылары болгаш мер-гежилдиг улустуң шинчилээн сүзүк. Ындыг сүзүк кажан-даа езулуг болгаш быжыг болур.

Ийи дугаары өөредиг дыңнап көрбээн азы дыңнаан-даа болза, утказын билип ал-баан, утказын билир-даа болза, мерген угаан-биле шинчи-леп, түннел үндүрбээн, анаа бүзүрели-биле сүзүк. Чижээ, хүрээде өөренип турар хуу-рактар азы чедир өөрөнмээн, таптыг сайгарып билбээн баш-кылар бөдүүн чылдагаан-биле сүзүглээр. Шак ыңдыг сүзүк амыдыралының аайы-биле аңгы-аңгы: өттүнер сүзүк. Үндезин Бурган Будда Шакья-муни башкының төөгү намда-рын болгаш Ыдыктыг шажын өөредиин мерген угаан-биле сонургап билбейн, төрөли азы чоок улузунуң чүдүп турарын өттүнер сүзүк ол сүзүк быжыг эвес. Кажан-бир ол өттүнүксээр кижизи-биле таарышпайн баар-га, ол кижини өттүнүксевес апар.

Түр када бергелерден адырлыр дээш сүзүк. Чижээ, аарындан сегип алыр дээш, өөредигни сагып, аажок-ла чүдүүр. Ындыг чүдүкчүнүң сүзүү айдың дүне хөлге мөге айныч көстүп кээр дег, быжыг эвес.

Ужур-утказын билбейн, «чүгө мээң тааржыр башкым» деп чүдүүр сүзүк. Башкының бодун алдынарына, аажы-чаңына, чараш чугаазына таарзынып, чүдүүр сүзүк база быжыг эвес сүзүк болур. Чүдүкчү кижии хензиг-ле чыл-дагаан-биле башкызына ха-маарылгазы өскерлип болур. Ындыг сүзүктү күскү сарыг бүрү дег, быжыг эвес сүзүк дээр.

Ынчангаш шажынны ханы өөренири болгаш сагыш-сет-кили-биле хүлээп алыры-биле башкывыстың бо номун со-нуургап алып турарын аныяк-тарга-даа, улуг улуска-даа сүмелээр-дир мен.

Анатмаа МОНГУШ,
ССРЭ-ниң Улус өөредил-гезиниң тергини.

Чыл бурунгаар, 1921 чылдың январь РКП ТК-ның Пленуму Тываның арынга ак гвардейжи шериглерни ш даштыкы эжелекчилерни чылча ына деткимче көргүзериниң дугайында ирни хүлээп алган.

21 чылдың февраль 1-де дамчыткан езугаар Ман Шани шериг комиссарына а совет эрге-чагырганы тургузарына анып турар 160 хире кижии бөлүгөлип-шкан.

Февраль 22-де Советтерниң I съезди-эрге-чагырганың төп органы — крайның остуг комитетин соңгаан.

рт айда Шагаан-Арыг хемниң аксынга Юлюш Чульдум, Кыргыс Дагба, Кыр-ас-оол, Ондар Сарыг-оол, Донгак-инчап, Сарыгбай, Булчун болгаш өске-иитизи-биле 80 хире кижии чыылгаш, н-Арыг болгаш Чадаанага турган кыдат-кчилерни чылча шапкан.
рт 2-де Б.З.Шумяцкий биле И.Н.Смир-

95 ЧЫЛ БУРУНГААР

нов Моолга деткимче көргүзериниң дугайында 1920 чылдың күзүндө хүлээп алган шийт-пирге даянып алгаш, Тываны моол күрүнеге кадарын саналдааннар.

Март 18-те Б.З.Шумяцкий Сафьяновка дарый улусчу революстуг партияны тургускаш, моол күрүнеге каттыжарының дугайында дыңнадырын саналдаан.

Апрель 23-26 хүннеринде Тываның орус хамаатыларының 11-ги съездизинге орус ажилчыннарының дугайында айтырыгны шийтпирлээн.

1921 чылдың май айда Коминтерниң куускомунуң Ыраккы Чөөн чүкте секретариады (ККЫЧЧС) Тывага революстуг партияны тургузары-биле Б.Цивенжаповту чоруткан турган.

1921 чылдың май 22-де Сафьянов тыва чоннуң бот-догуннаан күрүнелиг болурунун дугайында бодунуң туружун чарлаан.

1921 чылдың май 23-те Тарлашкына болгаш Хемчикке И.Г.Казанцев атаманның шериглерин кызыл шериглер, партизаннар болгаш тыва араттар чылча шапкан.

Май 24-те РКП ТК-ның Сибирьде бюрозу Б.З.Шумяцкийниң И.Г.Сафьяновту Тывадан кыйгыртыр дугайында саналын өөренип көргөн. «Ол Тываны орусчудуп-колониялаар үзел-бодалдыг кижини кыйгырткаш, ооң мурнунда Урянхайга ажилдап чораан болгаш араттар-биле чугаалажып билир эш Русалевту чорудаалыңар» — деп, ол саналының чылда-гаанын үндезилээн.

Май 28-те И.Г.Сафьянов Б.З.Шумяцкийже «Сибревкомнуң мандады холумда болганда, шупту харысалганы бодумга ап, ажилывыстың дугайында отчетту чүгө Смирновка бээр эргелиг мен. Омск, Иркутскиже база ол дуга-йында дыңнаттым. Силерниң меңээ удур-чөптүг эвес буруудадышкыннарыңарның шын эвес болуп турарын ында айыткан мен» — деп телеграмманы чоруткан.

КАДЫ КЫЛГАН ТӨЛЕВИЛ

МОДЕЛЬ АГЕНТИЛЕЛИ

"УРЯНХАЙ"

ЧАЙГЫ
ЛАГЕРЬ

болгаш англи дыл школазы

"ENGLISH SCHOOL"

•Чурттар дугайында кичээлдер
•Төлевилел ажилдары
•Темалыг кичээлдер
•Оюннар болгаш ырлар

&

•Дефиле
•Костюмнар быжары
•Хореография
•Этика болгаш эстетика

I сезон: июнь 13-тен июль 1-ге чедир 8-923-267-66-88

II сезон: июль 4-тен июль 22-ге чедир 8-983-516-81-27

III сезон: июль 25-тен август 12-ге чедир 8-983-516-81-27

Реклама

Аттестат об окончании
Суг-Аксынкой средней обще-
образовательной школы Сут-
Хольского кожууна, выданный
на имя Ондар Алдынай Айвар-
овны от 19 июня 2015 г. связи с
утерей (приложением), считать
недействительным.

**НОВАЯ МЕБЕЛЬ
ПО 1000 РУБЛЕЙ**
столы, прихожие,
комоды...

Звони
8-903-077-74-74.

Реклама

ИЗВЕЩЕНИЕ

В администрацию Тоджинского района поступило заявление от гражданки Российской Федерации Кунгаа Чечек Сергеевны о предоставлении земельного участка из земель населенных пунктов на праве аренды для индивидуального жилищного строительства, с общей площадью 2000,0 кв.м., с кадастровым номером 17:11:0501013:238, расположенного по адресу (имеющиеся ориентиры): Республика Тыва, Тоджинский район с.Тоора-Хем, ул.Набережная дом 11 «а». В рамках действующего законодательства в течении 30 дней со дня опубликования данной информации администрация Тоджинского района принимает письменные возражения по данному заявлению. Ведущий специалист по ЗО и архитектуре Ондар Ш.Б.

МӨЧЭЭН КИЖИЛЕРГЕ
ТУРАСКААЛДАР

мрамор, гранит, чурук-
тарын сиилбиир, бижимелдерни чайырлаар,
тураскаалдарны тургузар.

Хем ол чары,
Саянский переулок, 23.
Тел: 8-913-359-9494;
8-923-380-9494.

Прокурор хыналдазы

ОҢГУЛ-ЧИҢГИЛ
ОРУКТАР

Каа-Хем кожуунун прокуратуразы муниципалдыг оруктарны ажылгап база ажаап турар үеде орук шимчээшкенин айыыл чок чоруунун дугайында хоойлужудулганын күүселдезин хынаан.

Прокурор хыналдазы 2006 чылдың декабрь 11-де Техниктиг башкарылга болгаш метрология талазы-биле федералдыг агентилелдин «Орук шимчээшкенин организастаарының техниктиг херекселдери. Деңдески звес оруктар. Техниктиг ниити негелделер. Ажылгаарының дүрүмнери» деп №295-ст дужаалы-биле бадылааны 52605-2006 күрүне стандартының негелделерин ол кожуунда хажыдып турарын илереткен. Ол дээрже Сарыг-Септин №2 ортумак школазының дужунда болгаш Сарыг-Сеп суурнуң «Родничок» №5 уруглар садының ийи талазында орукта оңгарларның бар болуп турарыдыр. Ол дески звес черлерин даштыкы картында транспорт херекселдеринин шимчээшкенин айыткан чырытыланып турар чүүлдерни тургуспаан болган.

Ниити ажылгалдың муниципалдыг оруунда оңгул-чиңгил черлер орук шимчээшкенин айыыл чок чоруунун негелделеринге дүүшпес болгаш Сарыг-Сеп суурнуң девискээринде чурттап база аргыжып турар

тодараттынмаан кижилернин эргелерин хажыдып турар. Ындыг хажыдышкыннар орук шимчээшкенин айыыл чок чоруун организастаарына салдар чедирип, автомобиль оруунун айыттыганы ол участогу айыыл-халаптың үндезини апарып, кижилернин, ооң иштинде назы четпээрнерин амы-тынынга, кадыкшылынга айыылды тургузуп, өнчү-хөреңгиге когарал чедирип болур.

Илереттинген четпестерге үндезилээш, Каа-Хем кожуунун прокуратуразы судче билдиришкенин киригеш, хоойлужудулга хажыдышкынын чайладырын кожуун чагыргазына хүлээндирерин негээн.

Алина ДОСПАН-КОМБУ,
Каа-Хем кожуунун прокурорунун дузалакчызы.

ХӨМҮР-ДАШ
ӨРТЭЭН
ТӨЛЕВЭЭН

2015-2016 чылдарның кышкы үезинде муниципалдыг керээ езугаар школаларга хөмүр-даш чедиргени дээш төлээринин дугайында керээни чамдык черлерин күүсетпейн турарын прокурор хыналдазы илереткен.

Улуг-Хем кожуунун прокуратуразы күрүне болгаш муниципалдыг керээлер талазы-биле хүлээлгелерни күүсеткени дээш чагыкчыларга төлевирни чогуур

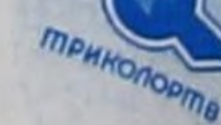
үезинде боттандыраарының дугайында федералдыг хоойлужудулганы сагып турарын хынаан.

2015-2016 чылдарның кышкы үезинде хөмүр-даш чедиреринин дугайында «Хаттыг-Тайга» кызыгаарлаттыганын ниитилел-биле чардыганы керээни Торгалыг, Хайыракан болгаш Арыг-Бажы суурларның ортумак ниити-биле школалары долзуу-биле төлевээр дээрзин хыналда илереткен.

Муниципалдыг керээ езугаар «Хаттыг-Тайга» КХН 2015 чылдың декабрь 31-ге чедир Торгалыг ортумак школага 350 тонна хөмүр-дашты, Арыг-Бажына — 240 тоннаны, Хайыраканга 460 тонна чедирер турган. Ол керээни «Хаттыг-Тайга» чогуур хуусаазында күүсеткен. А айыттыганы өөредилге черлери керээниң чурумун болгаш федералдыг хоойлужудулганы хажыдып, төлевирин чедир боттандыраан. Чижээ, Торгалыг ортумак школа 230 муң рубльди чедир төлевээр, Хайыракан школазы — 277 муң, Арыг-Бажы 200 ажыг муң рубль өрелиг болуп арткан.

Кожуун прокуратуразы бо хажыдышкыннарны чайладырының талазы-биле негелдени Улуг-Хем кожуунун өөредилге эргелеринче негелде кириген, ону ам сайгарып турар.

Руслан МОНГУШ,
Улуг-Хем кожуунун прокурору.

СПУТНИКОВОЕ
цифровое, эфирное
ТЕЛЕВИДЕНИЕТриколор, НТВ Плюс,
Континент, Орион, Телекарта8-913-354-7490 8-923-217-2383
5-25-69 без выходных с 9 до 21 ч.ВЫЕЗД В РАЙОНЫ
РЕСПУБЛИКИ ДВУХСТОРОННИЙ
СПУТНИКОВЫЙ ИНТЕРНЕТ КИТЕТ
в любой точке Республикиул. Лопсанчапа, 40 Супермаркет на Калинина
(бывшая АЗБУКА РЕМОНТА) цокольный этаж
ул. Новоселов, дом № 18, ТД "Кежик",
Тел. 8-983-518-9548 "Спутниковое телевидение"Только у нас
Обменная на
от триколора
за 3999 руб

ГБПОУ РТ «Тувинский сельскохозяйственный техникум» объявляет набор на курсы

1	Бухгалтер малого предприятия с ведением учета в 1С Бухгалтерия — подготовка — 1 месяц
2	Ведение бухгалтерского учета в программе 1С Бухгалтерия — 2 недели
3	Оператор ЭВМ — 2 недели
4	Основы работы в сети интернет — 2 недели
5	Слесарь по ремонту автомобилей — 1,5 месяца
6	Секретарь-делопроизводитель — 2 недели
7	Фермер-предприниматель — 1 месяц
8	Электросварщик — подготовка, переподготовка на разряды

Начало работы курсов по мере комплектования групп.

Справки по телефону: 2-74-26;
8-923-382-88-84; 8-923-541-55-57

Лицензия А №01077 от 12 мая 2009г. Службы по контролю и надзору в сфере образования Республики Тыва

Ийиги каятта, дөрт өрээлдиг бажың
садып тур. Тел.: 8-923-389-88-87.

Школаларга, ясли-садтарга тускай

(стендилер, табличкалар, адресстер болгаш чалалга, хүндүлүг бижиктер...)

Организациялар-биле керээ езугаар ажылдап турар.
Өртектер чиигеттинген!Кызыл хоорай, Калинин 23, «Бизнес-инкубатор»,
офис 2. Тел.: 8-923-269-0760

Реклама

МӨГЕЙИГ

Самойлов Хилик-оолович МОНГУШ мөчээнде ажывыс үлежип, хөөржүдеринге моральдыг, материалдыг деткимче көргүскен Тыва Республиканың Дээди Хуралының, Тыва Республиканың Чазааның, Тыва Республиканың Көдээ ажыл-агый болгаш аш-чем яамызының, «Россельхозбанк» ААН-ниң Тыва филиалының коллективтеринге, Чөөн-Хемчик, Мөңгүн-Тайга, Бай-Тайга, Өвүр, Кызыл кожууннарның, Чөөн-Хемчик кожуунун Шами сумузунун, Мөңгүн-Тайга кожуунун Мөген-Бүрен сумузунун чагыргаларына база ол ышкаш бистиң төрелдеривиске, өңүктөривиске болгаш эштеривиске мөгейип четтиргенивисти илередип тур бис. Эргим киживисти сөөлгү орукче үдежип чедип келгилээн Моолдун Баян-Өлгий аймааның Сенгел сумузунун төлээлеринге, калган кижиниң коллегаларына болгаш кады ажылдап чораан өөрүнге, школага болгаш институтка кады өөренип чораан эштеринге четтиргенивисти база илередип тур бис.

Өөнүң ишти, оглу, кенни, акылары, угбазы, дуңмалары, болгаш кенээттери.

Эживис, кеннивис Нина Очур-ооловна Күжүгеттин ачазы, муңчу малчын чораан

Очур-оол Дүктүг-оолович ХОМУШКУ

аар аараанының соонда, 80 харлыында мөчээни-биле холбаштыр ажы-төлүңге, оларның авазына, чоок кижилеринге ханы кажыдалды илергейлеп тур бис.

Кызылда «мажалыкчы» өөрүндөн.

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың
Информатизация болгаш харылзаа
яамызы.Кол редакторнун хүлээлгезин
тур күүседип турар
Н.С. ЭРГЕПИндекс 667000. Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: кол редактор—2-01-35,
секретарь — 2-30-69, редакторнун оралакчызы — 2-17-91, бухгал-
терия — 2-18-10.КИЛДИСТЕР: Социал камгалал болгаш хей-ниити амыдырал
килдизи — 2-03-88. Реклама, чарлал килдизи — 2-18-10, Тел/факс
(394-22) 2-30-69.Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.
Неделяда үш катал үнер. Хемчээли 3 парлаар ама.
Тираж 4713. Номерни парлагже дужаганы: график езугаар
— 21.00, херек кырында — 18.00.Расч. счет № 40603810900004000277 Корр.сч. № 30101810500000000735
БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001

ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл.

Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникациялар адырына хайгаарал талазы-биле федералдыг албаннның Тыва Республика талазы-биле эргелели «Шын» солунну 2012 чылдың декабрь 3-те бүрүткээн. Херечилелдин дугаары — ПИ № ТУ17-00068. Индекс 11530, 31730. «Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко, 1). Солунда парлааттыганы материалдарның авторларының бодалдары редакцияны туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыганы саннары болгаш еске-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харыылаар.